

Вячеслав Зайкин.

Вячеслав Липинський як історик.

„Тільки основно визволившись з накинутаго нам під час нашого занепаду поняття про себе, як про якийсь до державного життя нездатний, вічно бунтуючий і вічно покривджений полу-народець, тільки освідомивши собі ввесь розмах нашої історії, широкі державні, організаційні замисли предків наших, ми зможемо зрозуміти поодинокі діла тих предків, та згідно з правдою — науково — оцінити поодинокі факти нашої минувшини“. Україна на переломі, ст. 17.

„Не надія на ту чи іншу нагороду в цім земнім житті pomoже нашому поколінню виконувати безмірно тяжкий та гіркий обовязок громадян України і доробляти те, чого не встигли зробити покоління попередні. Поможе нам в цьому тільки віра, що праця наша єсть виповнюванням нашого життя серед цих людей і на цім місці, де Бог судив нам уродитися, і що вона єсть виконуванням обовязку, покладеного на нас Божими законами. Поможе нам в цьому врешті віра, що Бог дав людям до виконування добра та уникання зла розум та свободну волю, і що сотворив Він нації здатними до оздоровлення, що „sanabiles fecit Deus nationes“. Листи до Братів-Хліборобів, с. 470.

Вячеслав Липинський зайняв в нашій історіографії становище цілком виїмкове — цілковито відмінне від інших наших істориків. За виїмком „Історії Русів“ та деяких (ранніх) писань Костомарова, в нашій історичній літературі сливе зовсім немає творів, які відзначалися б таким життєвим, актуальним чи навіть „злободневним“ характером і які в такій би мірі притягали та захоплювали читача, як твори Вячеслава Липинського. Але, в протилежність до більш політично-поетичних, ніж наукових, ранніх історіософічних та філософічно-публіцистичних нарисів Костомарова, а тим більше в протилежність до „Історії Русів“ (повної несвідомих і свідомих помилок), — твори Липинського, при всій своїй актуальності й злободневності, є й довгі часи будуть найповажнішими, *класичними* творами в нашій історіографії та філософічній публіцистиці.

Високе наукове значіння й велика притягаюча сила творів Липинського полягають передусім у гармонійнім сполученні в них науково-історичних дослідів над минулим з геніальними філософічно-публіцистичними висновками. В усіх своїх науково-історичних працях про минуле України Липинський виступає не тільки яко історик минувшини, але й як історіософ, що ці науково-історичні досліді над „мертвим“ минулим оживлює промінням сучасного живого життя, роблячи з минулого яскраві висновки та „науку“ („лекцію“) для сучасности й для будуччини. А з другого боку свої філософічно-публіцистичні праці опирає Липинський не на безвідповідальній інтуїції, не на абстрактних і фантастичних міркуваннях, а на глибокім та всебічнім дослідженні минулого. Історію Липинський звязує з су-

часністю, в різних моментах історичного минулого України й інших країв виявляє аналогії до сучасності й знаходить науку або пересторогу на майбутнє.

Та декому мусить прийти на думку питання: чи не грішить Липинський проти наукової об'єктивності історії таким яскравим звязуванням історії минувшини з сучасністю й будучиною?

На це питання рішуче відповідаємо: *ні!* — Ні, — тому, що в дійсності історична наука не є наукою про саме тільки минуле. Історія — наука про розвиток людства в цілому: вона вивчає й минуле, і сучасне, і при тому так, що ні одно, ні друге окремо її вивченню не підлягають. Історія „будує“ те, що вже здійснилося, й те, що ще здійснюється, виходячи з моменту сучасного (нинішнього); вона доходить до зрозуміння минулого через сучасне й до зрозуміння сучасного через минуле¹). Але цього мало: історія не обмежується минулим і сучасним; пізнання розвитку (чи то цілого людства чи то окремої його частини — народу, держави, стану, провінції, міста ітд.). Оскільки історик не обмежується до самого лише зовнішнього констатування фактів минулого, оскільки він освітлює й „оцінює“ досліджені ним факти (явища) минулого, отже усталює при тім їх місце в загальному історичному процесі, їх звязок з попереднім і дальшим розвитком, оскільки він зясовує „стадію“ розвитку існуючої ще суспільної „індивідуальності“, — остільки він до певної міри попереджає реальний рух історії й схоплює тенденції розвитку, спрямовані в емпіричну будучину, бачить їх обмеженість і можливість інших тенденцій. В самому минулому історик-синтетик, усталюючи звязок цього минулого з суцільним історичним процесом, добачує можливості майбутнього й розуміє минуле не тільки в відношенні його до сучасного, але й у відношенні до можливого майбутнього. Часом свідомо, часом навіть несвідомо історик (синтетик) вказує можливе майбутнє²). Французька приповідка „savoir c'est prevoir“ в відношенні до історичного знання є в значній мірі справедлива.³)

¹) Пізнавати минуле поза сучасним, окремо від сучасного, так само неможливо, як неможливо пізнавати об'єктивний світ без самопізнання й без пізнання в цім світі себе, свого „я“, котре цей світ пізнає. Дуже часто в процесі пізнання ми не здаємо собі справи в цім самопізнанні, тобто, простіше кажучи, не помічаємо рівнобіжного процесу самопізнання; так само при історичнім дослідженні минулого, ми часом не помічаємо, що дивимосся на минуле з сучасного й бачимо в минулому сучасне. Див.: Л. Карсавин: *Философия истории*, Берлин, 1923, с. 292—293.

²) Так на підставі глибокого та всебічного пізнання минулого Росії й аналогій з минулого інших країв, деякі російські історіософи XIX ст. (як Кіреєвський, Леонтьєв, Страхов, почасти також геніяльний письменник-філософ Достоевський) передбачували можливість грандіозної кризи й катастрофи в Російській державі.

³) Див. докладніше в незвичайно інтересній, названій в горі „Философии истории“ одного з найглибших сучасних історіосопів Л. Карсавина (давніше петербурзького, нині ковенського професора); аналогічні погляди тепер вельми поширені: відгук їх в тій або іншій мірі й формі можемо знайти у О. Шпенглера, Г. Ферера, Р. Віппера, Мик. Бердяєва, В. Липинського, Ст. Томашівського й баг. ін.

Очевидно, що в історика, не обдарованого синтетичними здібностями, зв'язок досліджуваної ним минувшини з сучасністю й будуччиною виступає слабо: бо такий історик взагалі обмежується до констатування історичних фактів, не будучи в стані їх освітлити та зв'язати з історичним процесом у суцільності.

Натомість, у геніяльних та високо-талановитих істориків-синтетиків, як прим. у Жозефа де Местра, Ед. Меєра, почасти в К. Маркса¹), або з сучасних нпр. у Гульєльма Ферера, Р. Віппера, М. Здєховського, Вяч. Липинського, минуле й сучасне зв'язуються, як нерозривні частини історичного процесу, історичної „всеодности“, в минулім пізнається елементи сучасного й майбутнього й знаходяться вказівки для сучасности й будуччини.

Саме цією геніяльною, а при тім стисло-науковою синтезою минулого з сучасним і майбутнім перевищує Липинський всіх попередніх і сучасних йому українських істориків, так що ніодного з них навіть порівнювати з ним під цим оглядом неможливо.

В XIX ст. майже єдиним визначним українським істориком-синтетиком цього роду був Микола Костомаров, ідейний вожд Кирило-Методіївського Брацтва в Києві і творець народницького напрямку в українській історичній науці. У своїх надхненних і здебільшого мальовничо написаних працях Костомаров дав незвичайно інтересну спробу синтетичного погляду на основну суть цілого процесу української історії, на основні прикмети українського національного характеру, як вони, на його думку, виявлялися в минулому та виявлятимуться в сучасності, а по всій імовірності, мабуть виявляються і в будуччині, і — на підставі свого розуміння (та відчуття) української минувшини (й сучасности) — поробив висновки, якими шляхами має йти в будуччині української нації.

Спробу цієї історичної синтези Костомарова знаходимо передусім у величких місяністичних „Книгах битія Українського Народу“²) та „кирило-методіївських“ відозвах, писаних в середині 1840-их років, і пізніше в низці історичних та історіософічних статей („Двѣ русскія народности“, „Мысли о федеративном началѣ в древней Руси“, „Черты народной южно-русской исторіи“,

¹) Підходячи цілком об'єктивно до науки К. Маркса, мусимо признати, що в його творах є чимало незвичайно глибоких помічень, зроблених на підставі науково-історичного досліду, але з цими поміченнями, а навіть часом у виразній суперечності з ними (бо наука Маркса взагалі має в собі дуже сильні внутрішні суперечності) у Маркса чимало зовсім довільних тверджень і припущень, опертих лише на фантазії та „гарних“ бажаннях.

²) Щоправда, авторство Костомарова у відношенні „Книг битія“ остаточно не доказане, але воно є найбільш правдоподібне. Вже саме сполучення в цих „Книгах“ поетично-політичного патосу, історично-повістярської мальовничости та сміливої спроби історичної синтези промовляють за тим, що автором „Книг“ був не хто інший, а саме Костомаров. Навіть, якби признати що писав „Книги“ хтось інший (нпр. Білозерський або Гулак), треба б припустити всетаки в тій чи іншій мірі співавторство, а принаймні великий вплив на „Книги“ — Костомарова, бо занадто багато в них костомаровського.

„Правда поляка о Руси“ ітд.), надрукованих на сторінках „Основи“ в 1861 — 62 рр.

В усіх тих статтях, як давніших, так і пізніших багато поетичного патосу, захоплення, яскравих малюнків, глибоких спостережень і сміливої, навіть занадто сміливої синтези. То ж не диво, що ці твори (особливо ж пізніші з них) здобули великий вплив¹⁾; а висловлені в цих творах синтетично-історичні та історіософічні ідеї — аж до появи творів Липинського — були пануючими в українській історичній науці. Ще й до нині різні історики й історіософи наші й чужі, навіть деякі дуже визначні, як нпр. Р. Віппер, не можуть вповні визволитися від історично-ідеологічної чи історично-синтетичної спадщини Костомарова й досі повторюють історично-націологічну характеристику українців, подану сімдесят років тому в „Двох руських народностях“ Костомарова.

Тим часом „історична синтеза“ Костомарова побудована у значній мірі не стільки на суцільнім науково-історичнім дослідженні минулого, скільки на поетичній інтуїції, на здогадах, на відчуванні.

Як відомо, Костомаров у своїй історичній творчості був передусім істориком-поетом, а вже потім істориком-дослідником. Він старався перш надусе відчутти минуле, схопити його дух, схопити кольорит і настрої доби і т. п. Тому саме він трохи чи не найголовнішим джерелом історії вважав історичні „народні“ пісні, зокрема для української історії — козацькі думи.

Очевидна річ, що здібність історичної „інтуїції“, здібність „відчувати“ „дух“, настрої, кольорит, життя давно минулих епох це незвичайно цінна прикмета історичної творчості, але щойно доти, доки вона допомагає науково історичному дослідженню, а не опановує його; інакше й найбільші таланти така „історична інтуїція“ може завести в нетри фантазії, як це й сталося у значній мірі з Костомаровим.

Всю свою „синтезу“ української історії й зокрема свою знамениту історично-націологічну характеристику українців (а також великоросів і поляків) утворив він не на підставі довгого, мозольного, всебічного науково-історичного досліду, а лише

¹⁾ Особливе поширення та вплив мала (та й до нині має!) стаття Костомарова „Два руські народности“. Подана в ній характеристика українців і великоросів стала надозго просто ніби — „клясичною“, так що її в дещо змінюваній формі повторювали на різні лади історики, етнографи, географи при кожній відповідній нагоді. Увійшла вона, розуміється, у скороченні, і в російські підручники, ітд. Недавно цілу цю статтю видано в німецькім перекладі. — Що ж до історично-ідеологічних впливів Костомарова взагалі, вони теж не обмежилися українською історіографією. Є підстави добачувати вплив ідей Костомарова у російськім „почвенництві“, якого найвизначнішими представниками були Ф. і М. Достоевські та Мик. Страхов (пор. мою ст. „Н. Н. Страхов“ у „Воскр. Чт.“, 1929, чч. 14 і 15 та в скороченні в „Н. Зорі“, 1928, ч. 97); а вже безсумнівний — великий вплив історичної ідеології Костомарова на історіографію сибірську, зокрема на визначного сибірського історика Шапова.

на підставі окремих відірваних фактів і моментів української історії, сполучених поетичним надхненням, „інтуїцією“ та гарними, „поступовими“ ідеями.

Так повстала теорія про відвічний демократизм українців, про їх вічну тугу й змагання за якоюсь особливою свободою, про їх нехоть до організованої державности, до міцної влади, до сталого порядку.

„В політичній сфері українці, — твердить Костомаров, — здібні були витворити з-поміж себе добровільні товариства, звязані не більше того, скільки вимагала потреба, і міцні на стільки, на скільки існування їх не шкодить правам особистої свободи.. Вільна стихія (українського народу) все приводила або до зруйнування громадських звязків, або до виру стремлінь, котрі, немов те криве колесо, крутили на всі боки народне життя... Примусова спільність землі й одвічальність одного за всіх здаються українцеві за найтяжчу неволю, найгіршу несправедливість...“ Словом, українці виходили найбільш демократичним, найбільш свободолюбним, а рівночасно й найбільш анархічним, нездисциплінованим, руйницьким народом... Ще в „Книга битія Українського Народу“ анархічності українцям не приписується, лише великий демократизм, любов до свободи особистої й політичної та республіканські нахили. Автор „Книг битія“ ще вірить в державно-творчі сили українського народу. Переказавши історію свободолюбного й вічно воюючого за свободу українського народу, автор „Книг“ закінчує пророкуванням про державне відродження України, а за її прикладом і допомогою й всіх інших словянських країв, — „і Україна буде непідлеглою Річчю-Посполитою в Союзі Словянським!...“ Але в нарисах, друкованих п'ятнадцять років пізніше — в „Основі“ ліберальний демократизм Костомарова доходить до свого апогею й під впливом своїх ліберально-демократичних настроїв він немов би тратить віру в державницькі сили й здібності українців, і не знаходить в українській минувшині тих „величних, будуючих“ державно-творчих зусиль, які червоною ниткою проходять нпр. через історію російську. На Україні (а також у Польщі), на думку Костомарова, весь час внутрішня суспільна „боротьба валить громадську будівлю і віддає її на здобич народові більш спокійному, котрий розуміє потребу міцної громади...“ Впрочім, і в цей час Костомаров ще не переставав бути українським державником-самостійником, хоч це його державництво виходило якимсь поблідлим: у згоді зі своїми ідеями про вельми ліберальний та ультрадемократичний характер українців на протязі всієї української історії; він уявляв собі майбутню українську державність в сучаснодемократичній та вельми-ліберальній (ми б сказали навіть, неначе в трохи-анархічній) формі, до того ж неодмінно у складі всесловянської конфедерації¹).

¹) Ці погляди свої яскраво висловив Костомаров у статті „Украина“, надрукованій без імені автора в 1860 р. в російським революційно-емігрантським журналі „Колокол“, видаванім у Лондоні. „В будучім Словянським Со-

Кермуючись таким ультра-демократичним, хоч ніби то й державницьким поглядом на минуле України, Костомаров з нехиттю відносився до змагань українських гетьманів і старшини створити міцну державну владу та постійний (становий) лад на Україні. В усіх гетьманів і в усієї старшини, навіть у Богдана Хмельницького здебільшого добачав Костомаров честолюбні та взагалі egoїстичні мотиви. Натомість, великою симпатією Костомарова тішилося ультра-демократичне Запоріжжя, що втілювало ніби ідеал громадських змагань українського народу. Впрочім, в поглядах Костомарова на Україну-Гетьманщину, й зокрема на Богдана Хмельницького були певні вагання. В одній із пізніших своїх праць „Богданъ Хмельницькій — данникъ Оттоманской Порты“ Костомаров ніби зрозумів величність і вагу державницьких змагань великого гетьмана та деяких його наступників. Але в кожному разі суцільного образу державницького будівництва на Україні Костомаров не дав.

Продовжателі ж і наступники Костомарова, знані в нашій новішій історіографії під іменням народників, ще в більшій мірі розвинули ультра-демократичні й анархо-ліберальні елементи історичної идеології. В другій пол. XIX. ст. та на поч. XX-го майже всевладно панувала в українській історіографії „народницька концепція, байдужа до держави, а то й різко антидержавна“¹⁾. Яскраву, хоч без сумніву *перасадну*, характеристику цієї „народницької концепції“ української історії дає найвизначніший представник народницького напрямку в українській історіографії Мих. Грушевський: „Я був вихований в строгих традиціях радикального українського народництва, яке вело свою идеологію від Кирило-Методіївських братчиків і твердо стояло на тім, що в конфліктах народів і влади вина лежить по стороні влади. Бо інтерес трудового народу це найвищий закон всякої громадської організації, і коли в державі цьому трудовому народові не добре, це його право обрахуватися з нею“. Негативне становище проти всякої, навіть і власної (національної) держави, коли входить

юзі, в який віримо і якого сподіваємося, — писав Костомаров у цій статті — наша південна Русь повинна становити окрему державну цілість на всьому просторі, де народ говорить українською мовою, — зі збереженням єдності, основаної не на згубній мертвій централізації, але на ясній свідомості своєї рівноправності й своєї власної користі“.

¹⁾ Порів.: *Ів. Кривецький*. Українська історіографія на переломі... „Зап. Н.Т.Ш., т. 135—136, с. 162 і далі. — Тільки даремно нарікає в цій вельми цінній і цінній статті В.П. Автор на „специфічні російські умовини, в яких знайшлася Україна в XIX — поч. XX вв.“ та через які ніби то українська історіографія затратила державницьку концепцію. Ми взагалі любимо складати вину за всі наші та наших предків і попередників недостачі й невдачі на всякі *зовнішні умовини* й причини, особливо радо користуючись російським „коником“: „у всіх наших нещастях має бути винна Росія“. Але ніякі „специфічні російські умовини“ не змогли перешкодити польським історикам у Росії розвивати польську історичну науку в державницькому напрямі; а з другого боку, в Галичині й на Буковині „специфічних російських умовин“ не було, і всетаки українська історична наука розвивалася в них приблизно тими самими шляхами, що й на Вел. Україні.

у гру загрожений „інтерес трудового народу, та „принципіальна симпатія до всякої опозиції й активної боротьби з насиллям держави — це характеристичні риси української народницької історіографії.

„Нова українська історіографія і всі, хто мав до діла з мивушиною народу, — каже Грушевський, — жадібно ловили прояви народньої активності і з особливою увагою та симпатією спинялися на таких виступах народніх мас, однаково, чи в рамках української державности, чи в боротьбі з державністю чужою. Конфлікти віча з князями в XI—XII віках,... рух громад („тагарських людей“) в XIII. і життя в XIV в., повстання селянства в Зах. Україні (як от повстання Мухи) в XV в., початки рухів у Східній Україні в XVI. та їх продовження в XVII в., опозиція Запоріжжа гетьманському режимові в XVII. і XVIII вв., повстання Петрика й інші рухи в Гетьманщині, гайдамаччина..., проби відзискання свободи серед селянства в тім роді, як „київська козащина“ 1855 р. — все це були улюблені теми української історіографії“¹⁾.

Українські історики-народники, як зазначив уже Драгоманів, „не добачують багатьох позитивних явищ історичного життя або зневажують наших історичних діячів, які стягли обвинувачення в „аристократизмі“²⁾. „Вони показали багато хиб української козацької старшини, не жаліючи таких оборонців волі козацької, як Виговський, Мазепа, Полуботок..., а показали всю шкоду для українського народу царських порядків українські історики не вспіли“, так що в результаті творами українських істориків-народників дуже радо користуються навіть вороги України...³⁾

„З якою антипатією трактовано в цих кругах (українських істориків-народників) буржуазії коло збудування клясової національної держави, всупереч соціалістичним мріям масі „Кіевская Старина“ з покійним Лазаревським в головах, можна сказати, займалася складанням акту обжаловання на буржуазію за її прогіршення перед трудовим народом в економічній та соціальной сфері. За те, антипод старшинської України, Запорозька Січ, це вікопомне огнище українського комунізму, — в інтелігентських народницьких українських кругах окружалось пієтизмом“ (Грушевський, l. cit.).

Очевидно, що в цих словах Грушевського є дещо перебільшення на „стилізацію“. Але в кожному разі вірно те, що навіть найвишніші представники народницької історіографії, як нпр. Антонович, „переняті були принципіальними симпатіями до всякої опозиції й активної боротьби з насиллям держави, її централізмом, бюрократизмом, мілітаризмом, — глибоке співчуття до такої боротьби проходило через усю їх працю“. Впрочім, всякі прояви змагань до утворення національної організованої державности

¹⁾ М. Грушевський. Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання. „Борітеся — поборете“. Відень, 1920, ч. 1, с. 12.

²⁾ М. Драгоманів. Листи до Франка, т. II, Львів, 1908, с. 19.

³⁾ М. Драгоманів. Політичні пісні українського народу, ч. I. Женева, 1888, с. XVIII; порів. ще: його ж — „Чудацькі думки, с. 7—8.

з міцною владою, зокрема нпр. державницькі змагання Мазепи до збудовання української аристократично-монархічної держави, Антонович та ін. історики-народники вважали випадковими явищами на Україні, рідкими винятками (Мазепа — це по словах Антоновича, „єди ний з-поміж діячів XVII—XVIII в. справжній політик), невластивими українській народній вдачі.

„Українська народність, — писав Антонович у записці про потребу скасування обмежень українського друкованого слова в 1905 р., — цілковито позбавлена державного інстинкту: вона ніколи не творила окремої держави, а добровільно відхилила створення такої навіть у той момент, коли історичні обставини давали на це можливість... Українська література ніколи не підіймала навіть натяку на політичний сепаратизм і завжди вважала цей мотив для себе чужим“¹⁾

Щоправда, поруч із цими пануючими поглядами про виключний індивідуалізм, ультра-демократизм, скрайний лібералізм, нехіть до сталого порядку, міцно організованої державности та твердої влади, вічне політичне протестанство та бунтівництво українського народу, висловлювалися не раз і інші погляди в історичній науці. Так славнозвісні російські історики-правники Сергєєвич, Дьяконов, Філіпов та ін., а також високоталановитий російський філософ-правник Коркунов, всупереч Антоновичеві й ін., яскраво доводили, що Україна мала в минулому свою державність і в даній добі і в XVII — XVIII ст.²⁾ З другого боку історики-економісти на чолі з Ів. Лучицьким спростовували твердження про відвічний скрайний індивідуалізм українського народу³⁾. Визначний історик Української Церкви Ст. Голубев, в протилежність до українських істориків-народників Антоновича, Ор. Левицького, Маркевича, котрі в церковній українській історії добавували прояви того ж самого лібералізму й демократизму, що й в історії політичній, — виказує значіння й вартість єрархічного начала в минулім Української Церкви й спеціально досліджує величну працю найвизначнішого писателя цього „начала“ на В. Україні митрополита Петра Могили.⁴⁾ Накінець, Куліш і Драгоманів виступають із загальною критикою ліберально-демократичного трактування й „стилізації“ української минавшини в її цілому. Але всі ці *інші* погляди або оберталися в суто-„фаховій“ сфері (історично-правничій, історично-економічній, церковно-історичній) й не давали синтези цілої історії України, або — як у Куліша й Драгоманова — уявляли собою

¹⁾ „Записки Україн. Наук. Т-ва у Києві“, т. III, с. 38.

²⁾ Порів. мої „Головні моменти історії української державности“ (Щипорно, 1923) й „Лекції по історії сусп.-державного ладу України“, (ibid., 1924), част. I.

³⁾ Пор. мою ст.: „Ів. Лучицький“, „Н. Зоря“, 1928, ч. 69.

⁴⁾ Див. мою ст.: „Ст. Т. Голубевъ и его труды по исторіи Зап.-Русской Церкви, духовнаго просвѣщенія и сектовѣднiю“ (Воскр. Чт. 1930, ч. 49, сс. 765—777).

лише уривчасті спроби на натяки на таку синтезу, будучи до того ж затемнені поступовою історіософією¹⁾.

Першу й досі єдину глибоку й поважну спробу загальної історіософічної синтези української історії, вільну від демократично-ліберальної однобічності, дав Вячеслав Липинський.

В протилежність до істориків-народників, які твердили про нездібність українського народу до державної творчості, про вроджену нехоть українців до міцної влади й добре організованої державности, — виявив Липинський глибокі, вроджені державницькі інстинкти українців і не менше глибоко вроджену відразу українців до анархії та взагалі неладу в державі.

Український нарід увійшов у склад спершу Литовсько-Руської (Литовсько-Українсько-Білоруської), а потім Польсько-Литовсько-Руської Держави, коли держава ця мала добру й життєву внутрішню організацію й виявляла силу та здібність до забезпечення ладу й до дальшого розвитку. Коли ж в цій державі почався нелад, упадок, анархія, спершу східня частина українських земель відколосалася від неї в серед. XVII ст., щоб заховати себе від неладу й безправства, а сто кільканадцять літ пізніше й західна її частина під проводом своєї місцевої шляхти актом Торговицької Конфедерації (що була реакцією здорової й маючої консервативний, само-заховавчий інстинкт частини держави на нелад у цілій державі та проєктовані владою поступові експерименти) воліла віддатися під протекцію Російської держави з її сильною державною владою.

Так само до складу Російської імперії спершу східні українські землі, а потім і деякі західні (Київщина, Поділля, Брацлавщина ітд.) увійшли в порі розвитку й розцвіту політичної сили й можливостей цієї держави. Та коли в цій державі виявився розклад, українці знову зробили спробу відірватися від занархіваної держави.

Історичні обставини не сприяли захованню національної Української Держави, але в минулому протягом віків українська державність всетаки існувала, і український нарід нераз виявляв величні та подивугідні державницькі змагання.

Твердження про недержавний чи навіть антидержавний характер української вдачі є виразним перекиривлюванням історії, яке впливає з одnobічного її дослідження. „Наша дотеперішня історіографія, каже Липинський, розвивалася під впливом трьох чинників: ідеології державности російської, ідеології державности польської і національно-культурної демократичної й недержавної ідеології української“. Все, що виходить поза рамки обмеженого цими трьома ідеологіями досліду нашої минушини, все, що „не міститься в рамках ані... „возсоединения Руси“, ані „некультурного, антипольського, антишляхетського й антидержавного козацького бунтарства“, ані... „демократич-

¹⁾ Порів.: І. Кревецький, *op. cit.* сс. 181—182; спробу докладної характеристики історіософії Драгоманова див. у мой ст.: „М. Драгоманів, як історик“ („Н. Світ“, 1924, чч. 10—16).

них українських змагань“, як от приміром знамените прилучення в 1657 р. пинської шляхти до Української Держави, сотвореної Богданом Хмельницьким, котре (як подію особливо знаменну й інтересну з історично-ідеологічного погляду) обговорює й оцінює Липинський на самім початку своєї знаменитої праці „Україна на переломі“, та й дуже багато інших фактів — лишаються незрозумілими, дивними, суперечними загально-принятим загальниковим поглядам про українську минувшину, або й просто свідомо чи несвідомо проминутим, неосвітленим. „Тільки основно визволившись з накинутаго нам підчас нашого занепаду поняття про себе, як про якийсь до державного життя нездатний, вічно бунтуючий і вічно покривджений полу-народець, — тільки усвідомивши собі весь розмах нашої історії, широкі державні, організаційні замисли предків наших, ми зможемо зрозуміти поодинокі діла тих предків, та згідно з правдою — науково — оцінити поодинокі факти нашої минувшини“¹⁾.

І дійсно визволившись від демократичної однобічності та впливів чужих „національно-історичних ідеологій“, дав Липинський цілком нове й незвичайно інтересне освітлення багатьох важливих моментів і фактів нашої минувшини, як нпр. Берестейська Унія та церковна боротьба на Україні в першій пол. XVII ст.²⁾ як Переяславська умова, великий сойм у Чигирині в квітні 1657 року (перед тим зовсім недооцінюваний і як слід не освітлюваний), приєднання Пинщини до Української Держави й взагалі вся державно-творча діяльність Липинського, як діяльність незвичайно історично-ідеологічного погляду постатей Кричевського й Немирича, як Торговицька конфедерація й багато інших.

Свою науково-письменицьку діяльність розпочав Липинський у 1907. році і вже в 1909. році в низці історичних та фільософічно-публіцистичних статтей, серед котрих на особливу увагу заслуговують: „Генерал артилерії Великого Князівства Руського“, „Szlachta na Ukrainie“ і „Nasze stanowisko na Rusi-Ukrainie“, вже досить яскраво висловив більшу частину своїх основних історично-ідеологічних та фільософічно-політичних поглядів і тез. Уже в цих творах Липинського досить яскраво виступають критичне відношення до всіх трьох попередних історично-ідеологічних концепцій української історії — української демократично-ліберальної, польської й російської, звернення головної уваги на державно-творчі моменти в історії, духовий аристократизм (який у пізніших працях розвиває Липинський у клясократизм), підчеркнення переважної, творчої ролі аристократії (активної аристократичної меншости, яку одначе Липинський ніколи не отожднював вповні з родовою шляхтою) в історії взагалі і в укра-

¹⁾ Україна на переломі, с. 17.

²⁾ Див. вище ст. о. проф. А. Іщака „Погляди В. Липинського на релігію й Церкву“. — До цього слід би ще додати незвичайно інтересні відомості, міркування й висновки Липинського про релігійно-церковне життя на Україні в кінці XVI й у першій пол. XVII ст., розкинуті в збірнику *Z dziejów Ukrainy*“ та в кн. „Україна на переломі“.

їнській минувшині зокрема, територіялізм, згідно з яким Липинський признавав за українське й за українців все і всіх, що були органічно звязані з Україною, а не лише те й тих, що мають зовнішні мовно-етнографічні ознаки свого українства, і т. д. В дальших своїх працях Липинський докладніше розвинув і скристалізував свою історичну та філософічно-політичну ідеологію, — головню в збірнику „Z dziejów Ukrainy“ (1912) та в виданих уже на еміграції творах „Україна на переломі“ 1657—1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII ст., „Релігія і Церква в історії України“, „Листи до Братів-Хліборобів“ та кількох інших.

Досі лишається неясним, під якими впливами утворився світогляд Липинського. Не підлягає ніяким сумнівам певний звязок його поглядів на окремі історичні події з поглядом Кубалі, часом і деяких інших польських істориків, нпр. Яблоновського; до певної міри очима польських істориків дивився Липинський на історію Москви. Але ідеологічного впливу польська історіографія на Липинського майже зовсім не мала; тай взагалі вплив польської історичної думки помітний у Липинського головню в освітленні тих питань, яких він самостійно не досліджував, особливо це відноситься до його поглядів на „татарську“ Московську державу і т. п.

Не підлягає теж сумнівам певний ідеологічний звязок Липинського з т. зв. „хлопоманами“, головню з „епігонами“ й разом найвизначнішими представниками „хлопоманства“, А. Антоновичем, Т. Рильським та ін. (заперечувати існування того звязку може хіба людина необзнайомена з творами Липинського, Антоновича та ін.), але знову цей звязок, чи точніше вплив „хлопоманів“ Антоновича, Рильського, Свенціцького ітд. на світогляд Липинського проявився лише в де чім. Безперечно, що в своїм національно-українським самопізнанні, в своїм призначенні обовязку працювати для того народу й тієї землі, де йому Бог судив народитися, виховатись і жити, Липинський ішов слідами хлопоманів. В своїй любові до Української Землі й Українського Народу Липинський безпосередній ідейний нащадок Антоновича, Рильського, Свенціцького, що зрештою він і сам символічно зазначає, присвячуючи своє знамените видання „Z dziejów Ukrainy“ пам'яті цих діячів. Можна вказати цілий ряд поодиноких поглядів у творах Липинського, головню на окремі історичні факти, де він без сумніву ішов за Антоновичем. Але в цілому історичний світогляд та історична синтеза Липинського це немов би антитеза до поглядів Антоновича; так що кінець кінцем вплив Антоновича, яко історика, на Липинського був, здається, ще менший, ніж вплив Кубалі.

Незрівняно більше спільного має Липинський з російськими християнськими історіософами XIX ст. — словянофілами, Леонтієвим, Страховим, почасти й Вол. Соловійовим та ін. Особливо кидається в вічі подібність поглядів Липинського й Леонтієва. Конст. Леонтієв (*1831 — †1891), геніяльний, але в свій час зов-

сім не оцінений політичний мислитель та історіософ, типовий західно-європейець, немов би випадково уроджений в Великоросії, висловлює дуже багато ідей, розвинутих пізніше в творах Липинського. Західно-європейський монархізм, аристократизм, яскраво виражений у цілім політичній та історичній світогляді лицарський дух, глибока пошана до Середновіччя, до католицької середньовічної культури й суспільної організації, яскраво релігійний, християнський елемент в історіософії й політичній філософії, гостра критика демократизму, лібералізму, „поступу“, „парламентаризму, певний елемент трагізму, катастрофічності в історичній світогляді¹⁾ і низка інших спільних рис в ідеології Липинського й Леонтієва (а почасти й деяких інших російських історіософів XIX ст.²⁾) мимоволі змушують до порівняння ідеології цих великих політичних мислителів та історіософів. Але не маємо, здається, найменшої підстави припускати якийнебудь вплив Леонтієва чи взагалі російської історіософії на історичні та політичні погляди Липинського. Що більш, думаємо навіть, що Липинський ледви чи й був знайомий з творами Леонтієва та інших найвизначніших російських мислителів XIX ст. Думаємо, що якби Липинський мав нагоду перестудіювати твори російських історіософів, це мусіло б відбитися на його поглядах на російську історію, тим часом, як ми зазначали, Липинський не виявляє особливого (фахового) знання російської історії й в оцінці старої Москви здебільшого йде слідами польських істориків. Отже подібності в поглядах Липинського й Леонтієва (й почасти деяких інших російських історіософів) треба пояснити в деякій мірі спільними джерелами (до яких мабуть слід залічити почасти ідеалістичну філософію XIX ст., почасти Ж. де Местра і т. д.), але в найбільшій може мірі результатом того, що ці мислителі старалися створити християнську консервативну ідеологію, вільну від одностороннього ліберально-демократичного впливу.

А ргіогі можна би припускати, що Липинський мусів підлягати якимось західним впливам. Вказували між інш. на Ж. де Местра, як на одно з головних джерел ідеології Липинського. Ми й самі вважаємо вплив Ж. де Местра на Липинського можливим, але це не був вплив широкий і торкався він майже виключно критичної частини історичної й політичної ідеології Липинського, критики поступу, лібералізму, демократії ітд. В позитивній частині погляди Липинського й Ж. де Местра виразно

¹⁾ Про цей елемент трагізму чи катастрофічності в світогляді Липинського див. вище ст. проф. Дм. Чижевського.

²⁾ Попри те між світоглядами Липинського й Леонтієва є також різні різниці і світогляд Л-го більш оптимістичний і лагідний. У Леонтієва більш елементів „суворого Заходу“, він ближчий до славнозвісного католицького історіософа й політичного філософа Ж. де Местра, цього головного представника західної консервативної думки в першій пол. XIX ст. З другого боку, в Леонтієва знаходимо сильно виславлений естетизм, який у Липинського, якщо й є, то хіба в дуже слабкій мірі. Різниця є очевидно й у відношенні до церковних питань (хоч Леонтієв не був ворогом церковного зєднання і з великою пошаною відносився до Апост. Столиці) ітп.

розходяться: де Местр великий песиміст, що не вірить в добру волю людей, що вважає за можливе управляти людським стадом лише за допомогою твердої абсолютно-монархічної влади; Липинський натомість вірить, що „Бог дав людям розум та свободну волю для виконання добра та уникання зла, і що сотворив Він нації здатними до оздоровлення“¹⁾.

Значували також звязок поглядів Липинського з французьким солідаризмом, а зокрема з Сорелем. На Сореля навіть покликується Липинський у своїх „Листах до Братів-Хліборобів“, але тут також головно стичність поглядів у критичній частині (критика демократії, парламентаризму). Щодо позитивної частини ідеології, в ній у Липинського спільне з солідаризмом призначення важливої ролі за активною меншістю та дещо подібні — класократична засада державної організації Липинського з професійною засадою Сореля (і особливо Дюгі). Але до першого з них Липинський прийшов напевно незалежно від солідаризму; що ж до другого подібність радше зовнішня.

Можна б порівнювати Липинського ще з цілим рядом значніших західних історіософів, політичних мислителів, дослідників державного права, філософів ітд., з якими в тій або іншій мірі він сходиться в окремих моментах своєї ідеології. Зокрема варта уваги певна подібність деяких поглядів Липинського до німецької ідеалістичної філософії XIX ст., але подібність ця досить загального характеру. Можливо, що вплинула на Липинського в деякій мірйновітня католицька філософія. Але в кожному разі все це були частинні й, коли можна так висловитися, фрагментарні впливи, перероблені на свій лад самостійною оригінальністю великого українського історика й мислителя. В творчості Липинського не можна вказати таких виразних слідів впливу західних філософів чи істориків, як прим. у Драгоманова (впливи Спенсера, Прудона та ін.), в Лесевича (впливи О. Конта, потім Маха й Авенаріуса) або в С. Томашівського (впливи Джемса, Шпенглера, Ферера). Не можна назвати ідеології Липинського й еkleктичною, як ідеологію напр. Драгоманова або почасти Томашівського, в котрих бачимо сполучення поглядів з різних, часом протилежних ідеологічних систем. Історичну (й суспільно-політичну) ідеологію Липинського треба признати однією з найбільш оригінальних (самостійних) систем.

Найвищим критерієм історії вважає Липинський не „інтерес трудового народу“ (як історики-народники), не „громадське право“ (як Куліш у своїх раніших творах), не „поступ“ (Як Драгоманів) і не „щастя“ (як Томашівський), не „націю“ (як наші псевдо-фашисти) і навіть не державу, але *Божу заповідь, християнську етику*. Не може бути в ніякому разі оправдане ніяке діло, ані в історії, ані в політиці, коли воно є суперечне з Божими заповідями, з вимогами християнської етики, хоч це діло неначе б то мало принести які великі користі державі, чи нації, чи

¹⁾ Листи до Братів-Хліборобів с. 470.

„трудовому народу“. Впрочім „користі“ від таких аморальних діл показуються незабаром здебільшого ілюзоричними. Творення держави на неморальній підставі, на брехні, ошукуванні, злочинах, скритовбийствах, терорі—це річ безнадійна. Лише виконуючи приписи Божих заповідей, лише змагаючи до лицарських ідеалів, можемо сподіватися створити трівку державну будову. Моральний розклад в історії все заповідав занепад державности, а відродження лицарського духа знаменувало розвиток державних сил. Через всі праці Липинського червоною ниткою проходить признание найбільшої ваги релігійно-етичних засад у минулому, суцасному й майбутньому і „туга за вірним Богові українським лицарством“. В „найглибшій підкладі“ найповажнішої його праці — „Листів до Братів-Хліборобів“ (тай взагалі всієї його історично-наукової та філософічно-публіцистичної творчости) лежить — по його власному признанню *„християнська релігія“* й *„кривава в своїм болю туга за відродженням під знаками хреста... українським лицарством“*.¹⁾

Тільки *„релігія християнська*, що з руїн Римської Імперії і з взаімної себе поїдаючої Європи, витворила нову культуру і нові держави, здатна ще й нашу Україну відродити та з *руїни більшовицької Державу Українську сотворити“*, — каже Липинський у передмові до „Братів-Хліборобів“.

І далі звертається з закликом до українських інтелігентів:

„Обеднані одним духом християнським, послушні кожний обрядові — православному, уніятському, латинському — своєї Церкви, поширіть своїми словами і книжками оцей один — спільний всім обрядам нашим — дух християнський серед українських людей меча, плуга і станка. Навчіть їх своїм прикладом покорі, вірности, послуху і дисципліни. Убережіть їх від найбільшої спокуси сучасности — збунтованої проти Бога гордості людського розуму, і покажіть їм своїм прикладом, що здобута в покорі і молитві Божа Благодать швидче вратує кожного з них від мук, а цілу Україну від руїни, ніж найраціоналістичніша теорія про неминучий поступ і щастя без Бога. Навчіть їх любити, а не ненавидіти один другого. Скажіть їм, що Україна це не рай земний, — бо раю на землі не може бути, — а найкраще виконаний обов'язок супроти Бога і людей. І скажіть їм, що Україна не створиться хитрими спекуляціями, а тільки великим і організованим ідейним поривом, і що організація містичної сили такого пориву дає чуття міри, яке єсть в одній лише християнській релігії...“

Тільки „поривом релігійним Ви підіймете українських людей сили матеріальної — меча, станка і плуга — на організовану жертву, без якої України не можна створити...“

„Тільки великим хрестовим походом Духа на українське пекло тілесних пристрастей і хаосу матерії можна створити Україну.“

Такий є основний висновок історичної синтези Липинського, а рівночасно з тим і основна засада його політичної науки для сучасности й будуччини.

Другим важливим — але у відношенні до першого (релігійно-етичного) підрядним, „вторичним“ — критерієм історії (й політики) є в Липинського *держава*.

Значіння державности не затьмарене в Липинського анархо-ліберальними та ультра-демократичними міркуваннями й симпа-

¹⁾ Листи до Братів-Хліборобів. с. XIV.

тіями, як у Костомарова та його наступників, але з другого боку державництво, етатизм обмежене в Липинського його релігійною етикою. Розуміння держави нерозривно зв'язується в Липинського з етикою й правом, а етично-правний характер держави з державним устроєм, який забезпечує панування права (цього „етичного мінімуму“). Тим відрізняється державництво Липинського від „державництва“ інших українських „державників“, „націоналістів“, псевдо-фашистів та ін., котрі теж ніби то підкреслюють значіння держави в історії й політиці, але ігнорують ту етично-правну підставу, яку поклав Липинський в основу своєї державницької (чи точніше й ліпше *християнської етично-державницької*) історичної й політичної ідеології.

Руководячись двома основними критеріями — християнським релігійно-етичним і правно-державницьким, Липинський і студіював минуле України та робив зі своїх студій висновки для своєї політичної філософії. Мрією Липинського було написати широкий загальний огляд історії України „по схемі відмінній від прийнятої досі нашою історіографією, з більшою увагою не до сентиментально-опозиційних та безрозумно-деструктивних, а до мужніх та організаційних проявів історичного життя нашої нації“. Він старанно готувався та збирав матеріяли до цієї праці. Війна, революція, еміграція, тяжка хвороба, гіркі переживання й передчасна смерть не дали йому сповнити свою мрію, а зібрані матеріяли... згоріли підчас погрому разом з хатою в хуторі Липинського — Русалівських Чагарях на Уманщині...

Але й те що дав Липинський, а з окрема його збірник „Z dziejów Ukrainy“ та „Україна на переломі“ враз із його філософічно-публіцистичними „Листами до братів-Хліборобів“, незвичайно важними й для історії, становлять епоху в розвитку української історичної науки. Збірник „Z Dziejów Ukrainy“ наукова критика цілком слушно признала „роботою переломовою, опертою на багатім матеріялі, з широкими перспективами, з незвичайними результатами“¹⁾. З приводу „України на переломі“ наукова критика писала, що вона „є найсильнішим і найважливішим з усього, чим позначився в новій українській історіографії великий здвиг, який зробила в ній революція й відродження української державности“²⁾. Обидві ці праці „вводять читача з одного боку неначе в лябораторію державного будівництва“ (в XVII ст.), а з другого „роскривають... джерело, характер і розвоєвий процес тих сил, які те будівництво підривали і до повної руїни довели“³⁾; ті праці дають не тільки наукову, інтересну та повчачу лектуру, але й „розв'язку багатьох питань нашого громадського життя“⁴⁾.

1) І. Крипякеви, Зап. Н. Т. Ш. т. 115; див. також рец. Д. Дорошенка в „Укр. Ж.“, 1913, IV. та інші.

2) Д. Дорошенко. Огляд української історіографії, с. 212.

3) Порів. С. Томашівський. Історія й політика. Хліборобська Україна, т. V—VI.

4) Порів. : І. Крипякевич, Літ. Наук. Вістник, 1922, кн. I.

В центрі історичних заінтересовань Липинського стояла доба державного будівництва на Україні в XVII віці, головню в середині цього віку, за часів Богдана Хмельницького, — поперше тому, що в цій добі — по втраченні старої української князівської державности (вже сильно віддаленої від наших часів) найбільше виявилися державно-творчі змагання українського народу, по друге тому, що в ній найбільше можна знайти аналогії до сучасности.

Липинський дав нове освітлення особи й діяльности Богдана Хмельницького. У Липинського Хмельницький це не просто національний вожд і навіть не просто основник нової національної держави, але свідомий будівничий християнської хліборобської держави з сильною монархічною владою й організованим хліборобським станом, як її головними підставами.

Союз з Московією, усталений Хмельницьким у Переяславській умові 1654 р., це не органічна частина його державного діла, а лише зовнішній момент у його політиці. До союзу з Московією Хмельницький прийшов лише після довгих хитань і здається спершу волів задержати зверхність над Україною польського короля, як суверена Української васальної держави, а потім аналогічну зверхність турецького султана, ніж переходити „під високу руку“ московського царя. Але Польща не виявила ані розуміння перелому, який стався в польсько-українських відносинах в 1648 р., ані вміння та бажання на нових підставах ті відносини організувати. Союз із Туреччиною був неможливий, поперше через відвічний релігійний антагонізм християнського світу, якого аванпостом була суто-християнська Україна, — і світу магометанського, якого теж аванпостом (а рівночасно й головним осередком та головною силою) була Туреччина; подруге через несталість та непевність турецьких васалів — кримських татар, котрі, знаючи, що створення й розвиток Української Держави несе для їх хижацької держави катастрофу, — все зраджували козаків в найгірший спосіб, як під Зборовом, під Берестечком, під Жванцем. Отже лишалася тільки одновірна й могутня, зростаюча на силах Москва, що мала до того ж чимало спільних з Україною політичних, стратегічних, економічних та ін. інтересів. Союз з нею ставав ніби то природний, бо в союзі з Московією найлекше й найлучше могла Україна хижацьку кримську „орду“, ворога й України, і Москви від панування над українським степом усунути і степ цей сколонізувати та в культурну хліборобську державу обернути. Таким чином і повстав зовнішній, воєнно-політичний союз України з Московською державою, сполучений із суверенітетом¹⁾ московського царя

¹⁾ Липинський для означення характеру зверхности московського царя над Україною вживає правду терміну „протекторат“, а не „суверенітет“, але по суті має на увазі радше суверенітет, як протекторат, що видно, хоч би нпр. з тої аналогії, яку Липинський проводить між відносинами України супроти

над Україною. Ніякого возсоединенія Руси“ Переяславська умова не переводила її єдиної „Руської“ держави не творила.

Вже підчас переговорів при створенні московсько-українського союзу виявилося, поруч з певними спільними інтересами Москви й України, й різниця їх дальших політичних цілей, з якими вони до союзу приступали; а події, що скоро по тому наступили, виявили всю хиткість цього союзу й привели до розриву між Україною й Москвою. Наслідком того було вступлення Хмельницького на шлях утворення зовсім незалежної держави на Україні й участь у великій політичній сх.-європейській коаліції (України, Швеції, Прусії, Семигороду, Молдавії й Литви), зверненої проти Москви, Польщі й Криму. В коаліції цій Україна ставала на одно з двох перших місць, поруч із Швецією. Таким чином Хмельницький творив не тільки незалежну державу, але *великодержаву*, яка ставала майже відразу могутнім політичним чинником в європейським концерті держав.

Зясування цього моменту є безперечно великою науково-історичною заслугою Липинського.

Та мабуть ще важнішими для української історії були освітлення визначної ролі шляхти в державотворчих змаганнях України в серед. XVII ст., вияснення свідомого стремління Хмельницького до утворення дідичної монархії на Україні, звернення уваги на „великий чигиринський сойм“, який так би сказати формально започаткував творення незалежної Української Держави в XVII ст., факт приєднання до Української Держави певної частини української шляхти латинського обряду, підчеркнення „соборницьких“ плянів Хмельницького і т. д. Словом, завдяки Липинському Хмельниччина представляється перед нами в новому світлі: інакше розуміємо тепер окремі її моменти; а — головне — в цілій діяльності Хмельницького та взагалі і в усьому русі українському в серед. XVII ст. бачимо великі правдиво-державницькі здібності українського народу та будівничу державно-культурну його творчість.

Дуже важні й інші історичні „відкриття“ та оцінки різних історичних моментів і подій, зроблені Липинським, як нпр. характеристика української шляхти XVI та поч. XVII ст., оцінка діяльності Юрія Немирича, цілком нова інтерпретація (на жаль лиш побіжно й дуже коротко зазначена) Торговицької Конфедерації ітд., — котрі разом із його студіями над Хмельниччиною, — дають новий синтетичний образ минулого України та змушують по іншому (ніж це було давніше) розуміти суть української історії й національний характер українського народу та інших сподіватися від нього можливостей у будучині.

Москви по умові 1654 р. і відносинами Молдавії та Волощини до Туреччини (останні, як загально признає наука, були відносинами васалів до суверена). Зазначимо, що подібно ж означає відносини України й Москви по умові 1654 р. і більшість фахових істориків права та державознавців, як нпр. Владимирський-Буданов, Сокольський, Макотін, Максимейко, Слабченко та ін.

